

Історична подія очима учасників і спостерігачів¹

Анотація

У статті аналізуються особливості сприйняття подій, що відбувалися в Луганську навесні та влітку 2014 року, спостерігачами й учасниками цих подій. Дослідження проводили методом глибинного інтерв'ювання. Аналіз результатів дав підстави дійти низки висновків. Те, що відбувається, сприймається як єдине ціле: або як одна подія, або як ланцюг пов'язаних подій. Основним чинником конституювання цілісності подієвого ланцюга є єдність задуму, плану, здійсненого в соціальній реальності. Спотворення хронотопічних параметрів події спостерігається приблизно у половині випадків. Суттєвіше крізь оптику подій, що відбуваються, трансформується "великий" час історії та життєвої долі. У більшості випадків події радикалізують свідомість акторів, роблять її більш категоричною. Соціальне оточення поділяється на "наших" і "не наших". У переважній більшості випадків події сприймаються негативно. Динаміка очікувань коливається від надії до розчарування і, в окремих випадках, до фрустрації. Події деформують повсякденне життя інсайдерів, спонукають "сховатися", виправдовуючи свою пасивність заглибленістю в сімейно-побутові проблеми. Переважна більшість респондентів уникають рефлексії відчуття провини. Виявлено певну суперечливість свідомості акторів у розумінні співвідношення напередвизначеності та випадковостей у перебігу подій. Визнаючи важкість розрізнення правди і брехні в сучасних інформаційних потоках, понад половину респондентів наполягають на принциповій можливості такого розрізнення. Усвідомлення маніпулятивного характеру сучасних ЗМІ веде деяких респондентів до гіперкритицизму в сприйнятті подій навіть на рівні особистих спостережень.

1

Автор висловлює подяку професорові А.В.Яковенку за суттєву допомогу в роботі над статтею.

Ключові слова: подія, час, радикалізація, фрустрація, рефлексія провини, випадковість, інформація, повсякденність, Луганськ

Авторові цих рядків довелося спостерігати за цілою низкою епізодів, що відбувалися в Луганську навесні та влітку 2014 року, й багато в чому, як тепер вочевидилося, визначили нинішню канву складних і драматичних трансформацій. Саме тоді і виникла ідея спробувати бодай якось “закарбувати” те, що відбувається, в оцінках і думках тих, хто також спостерігає бурхливий перебіг соціальної, політичної, а потім і військово-політичної події або безпосередньо бере участь у тому, що згодом буде вважатися певними рубіконами, історичними віхами.

Попри чимало ускладнень емоційного, комунікативного, політичного, економічного й т.ін. порядків, авторові особисто вдалося провести 30 глибоких інтерв'ю серед луганчан, котрі або вважають себе активними спостерігачами подій весни — літа 2014-го, або ж були їх безпосередніми учасниками.

З певною часткою умовності це можна, мабуть, вважати й експертним опитуванням, адже більшість респондентів — особи достатньо компетентні в соціально-політичній проблематиці, мають відповідний рівень освіти й, безумовно, відстежували в останні роки розвиток внутрішніх і міжнародних процесів.

Не претендуючи на значний ступінь репрезентативності результатів, вважаю, втім, що варто окреслити певний узагальнений зріз думок, позицій, оцінних суджень безпосередніх і небайдужих свідків, оскільки це дає змогу:

- якісніше і змістовніше розглянути неоднозначність, суперечливість, різноаспектність того, що відбулося, та відбувається;
- точніше зафіксувати особливості розуміння і переживань тих, кого можна вважати представниками інтелектуального класу конкретного міста і навіть регіону;
- окреслити контури можливих подальших досліджень у цьому напрямі.

Певна обмеженість емпіричної бази відіграла в даному разі позитивну роль, позаяк допомогла втриматися від спокуси робити якісь вузькогрупові висновки і змусила, навпаки, шукати спільні акценти при висловлюванні навіть, здавалося б, полярних точок зору. Можливо, що і з позицій науковості та настанов на гуманізацію суспільних відносин куди важливіше бачити консенсусні платформи “спостерігачів” і “учасників”, “радикалів” і “поміркованих”, “ідейних” і “безідейних” тощо.

Здійснений аналіз, на мою думку, дає можливість виявити певні закономірності як у сприйнятті події, так і в самому перебігу події в якості онтологічного феномену історичного процесу.

Об'єктом дослідження є свідомість луганчан, котрі від квітня до серпня 2014 року або спостерігали події, що відбувалися в Луганську, або безпосередньо брали участь у них. Слід сказати, що не всі респонденти постійно перебували в Луганську впродовж зазначеного періоду. Деякі з них епізодич-

но виїжджали з міста і поверталися назад. Дехто з респондентів виїхав з Луганська наприкінці травня, у червні або липні і вже не поверталися до міста. Проте їхнє сприйняття подій, що відбувалися навесні в Луганську, ми вважаємо релевантним, адже всі вони перебували в Луганську у квітні 2014 року. Саме в цей період мало місце захоплення будинку обласного управління СБУ. Цю подію можна вважати відправною точкою подальшого ланцюга подій і початковим фактом сприйняття цих подій респондентами.

Предметом дослідження є особливості сприйняття події її учасниками та спостерігачами.

Методом дослідження було глибинне інтерв'ювання. Було розроблено анкету, що містила 27 запитань (усі запитання відкриті). Від січня до грудня 2015-го було опитано 30 респондентів. З-поміж тридцяти респондентів 22 вважали себе спостерігачами, 8 — учасниками подій.

Під історичною подією ми будемо розуміти *зміну соціальної реальності, що сталася завдяки дії індивідуального чи групового актора й набула відносної самостійності, цілісності та значимості для перебігу історичного процесу.*

Запитання анкети і, відповідно, отримані результати можна розподілити за кількома смисловими блоками. Насамперед нас цікавило, наскільки цілісною (єдиною) сприймається подія. Зокрема, інтерес становило сприйняття респондентами часових параметрів події і “соціального простору” події. Наступний блок запитань був спрямований на з’ясування емоційно-ціннісного ставлення до події і, зокрема, динаміки очікувань і реальних результатів події. Третій смисловий блок передбачав з’ясування розуміння респондентами співвідношення суб’єктивних і об’єктивних чинників у події, а також визначення залежності цього розуміння від міри залученості респондента до події. З цього блоку випливали запитання, пов’язані з розумінням ролі випадковостей у події. Окремий блок становили запитання, пов’язані з оцінкою впливу інформації про події на їх сприйняття, у тому числі — з оцінкою здатності респондента відрізнити адекватну інформацію від дезінформації. Прикінцевий смисловий блок передбачав з’ясування впливу події на повсякденне життя респондентів.

Сприйняття цілісності події. Практично всі респонденти сприймають події весни — літа 2014-го як єдине ціле. 20 респондентів упевнено кваліфікували те, що відбувалося, як ланцюг взаємозалежних подій. Лише один респондент висловив думку, що “це різні події”.

Для значної кількості респондентів єдність цього ланцюга зумовлена єдністю задуму, плану. Конституювальну роль плану відзначили 12 респондентів: “усе було заздалегідь продумано”; “було очевидно, що це план, усе продумано, плавно, результативно зроблено; якби це був хаотичний спалах, він би не мав такої послідовності”; “це скеровувалося за певним планом”; “саме наявність спільного плану забезпечує взаємозв’язок подій”.

Разом із тим деякі респонденти, які оцінюють те, що сталося, як ланцюг подій, відзначали важливість інших засад його цілісності. Так, наголошувалася важливість об’єктивної каузальності в конституюванні єдності ланцюга подій: “це ланцюг взаємозалежних подій”, але “кожна ланка має суверенну каузальну силу”. Акцентувалася увага на важливості першої ланки в за-

безпеченні цілісності подальшого ланцюга подій: “Починаючи з СБУ, перша ланка. Якби вона зникла — і далі можна було б починати зовсім інший відлік часу”.

Особливо значущою є точка зору “тих, хто вагається”. Деякі респонденти усвідомлюють залежність оцінки “одна подія” і “ланцюг подій” від місця спостерігача на часовій шкалі стосовно події і від, так би мовити, “пильності” його погляду. Так, відзначається: “Все залежить від оптики спостерігача. Можна розглядати те, що сталося, як одну подію. ...А можна — як ланцюг взаємозалежних подій”. Один з учасників певен, що ці варіанти розуміння того, що відбувається, зумовлені точкою зору інтерпретатора, яка визначається такими чинниками: “По-перше, це часові рамки. По-друге, спостерігач або учасник подій може вирізнити подробиці. Людина, котра бачить це за сто років, побачить лише кінцевий результат. Тобто людина бачитиме цю територію в такому стані, в якому вона перебуває в цю мить, і зрозуміє, що цей стан виявився результатом війни. Проте ми дивимося на це в розвитку. На поточний момент якогось фіналу поки немає — тому й така різниця”.

Проблемі сприйняття часу присвячено обширну літературу. Не втратило наукової актуальності дослідження відмінностей хронологічного і психологічного часу, здійснене Є.Головахою та О.Кроніком на початку 80-х років минулого століття. Загалом результати нашого опитування підтверджують стрижневу думку зазначеного дослідження про вирішальну роль соціальних детермінант у формуванні ставлення особистості до часу [Головаха, Кроник, 1984: с. 4–5].

На мій погляд, результати, отримані при дослідженні сприйняття часу спостерігачами й учасниками подій, вельми показові. Тут інтерес становлять два смислові шари: сприйняття акторами минулого, теперішнього і майбутнього, а також сприйняття часу у драматичні моменти події. В останньому аспекті йдеться про феномен спотворення часу (стиснення, розтягнення, пришвидшення, уповільнення) в епіцентрі інтенсивної події.

Що стосується першого аспекту, то, ясна річ, “заграва подій” кидала відблиск на майбутнє куди більшою мірою, ніж на минуле.

Стосовно майбутнього у відповідях респондентів на момент проведення опитування превалювали такі настрої, як занепокоєння, тривога, страх та інші негативні емоції. Типові відповіді: “минуле сприймалося як щось спокійне; майбутнє — з тривогою, навіть думалося, а чи буде майбутнє?”; “минуле вже кануло в Лету, теперішнє мерзотне, від майбутнього нічого доброго не очікую”. Пом’якшеним варіантом аналогічних настроїв видаються відповіді, що уникають певних оцінок майбутнього: “минулого не повернеш... майбутнього я поки не бачу. Доброго майбутнього я не бачу” (це уточнення вельми показове). Цю “втечу від майбутнього” автор схильний трактувати як свідоме або підсвідоме прагнення не думати про негативні, але неминучі наслідки подій, щось на кшталт ілюзорного захисту, схоже на те, як людина намагається не думати про смерть.

У деяких відповідях ми бачимо, що події певною мірою змінюють і сприйняття минулого. Значно яскравіші зміни зафіксовано в таких відповідях: “загальне сприйняття часу постійно змінювалося як ірраціональ-

но-неправдоподібне повернення в минуле”; “було відчуття, що ми повернулися в сімнадцятий рік, нібито “сторіччю Жовтневої революції присвячується”. Я відчула себе представником інтелігенції дореволюційної Росії”.

Загалом вісім респондентів доволі впевнено відзначили зміну в сприйнятті часу. Семеро респондентів вагалися при відповіді на це запитання. З-поміж тих, хто фіксував спотворення, троє зазначали, що зміна сприйняття часу відбулася *postfactum*: “Сказати, що в той час було якесь відчуття деформації часу, не можу. Але згодом, зараз, наприклад, весь той час ніби зливається в деякий стислий спресований період”. (Це — відчуття респондента, котрий значну частину часу ховався в підвалах; порівн.: “не заповнений подіями інтервал часу в теперішньому тягнеться повільно, та коли він іде в минуле, то видається миттю” [Головаха, Кроник, 1984: с. 46]). “Відчуття часу нібито спресовується, і переважна частина, навіть, можливо, місяці, випадає, залишаються в пам’яті два-три дні, що змінили... [перебіг подій. — О.Є]”.

З-поміж восьми респондентів, які фіксували зміни сприйняття часу, троє відзначили уповільнення часу при екстремальних негативних подіях. Двоє респондентів гадають, що в екстремальних епізодах час іноді стискається, іноді розтягується. Двоє респондентів відзначили стискання (пришвидшення) часу як при негативних, так і при позитивних епізодах інтенсивної події.

Траплялися й цілком хрестоматійні формулювання: “Все життя пройшло перед очима, і вибачення встиг попросити в усіх, кого скривдив навіть просто одним словом”. Тут спостерігаємо класичний випадок поєднання ситуативного і біографічного масштабів у критичній життєвій ситуації, “коли в переживанні кількох хвилин або годин укладається час усього людського життя” [Головаха, Кроник, 1984: с. 12].

Лише один з учасників опитування дав відповідь, що відповідає вельми поширеній думці щодо закономірностей спотворення сприйняття часу: “Як правило, якщо ця подія негативна емоційно, тоді час істотно вповільнюється, якщо ця подія позитивна, то біг часу пришвидшується”.

Усі респонденти, котрі відзначили зміну сприйняття часу, пов’язують цей феномен зі стресовим станом актора. Утім, як бачимо, стрес викликає різні зміни сприйняття: або вповільнення, або пришвидшення, або як уповільнення, так і пришвидшення; причому не спостерігається чіткої кореляції уповільнення і пришвидшення з позитивним або негативним характером емоцій актора.

Можливим поясненням виявленого феномену може послугувати припущення Є.Головахи та О.Кроніка про залежність переживання напруженості часу від індивідуальної часової концепції особистості: на одному полюсі — люди з динамічною концепцією, в якій час виявляється стислим, швидким, насиченим; на іншому — люди зі статичною концепцією, в якій час розтягнутий і порожнинний [Головаха, Кроник, 1984: с. 149].

Як пояснення відмінності у сприйнятті часу можна запропонувати й таку гіпотезу. Очевидно, респонденти, які знали про феномен змінених станів свідомості в екстремальних обставинах, як правило, з більшою впев-

неністю стверджували наявність таких станів. Натомість респонденти, які не знали про зазначений феномен, заперечували наявність таких станів або вагалися з відповіддю. Отже, запропонована гіпотеза потребує детальної експериментальної перевірки.

Загалом аналіз особливостей сприйняття часу акторами, які перебувають в епіцентрі подій, підводить до висновку, що виходить за межі сфери соціальної психології до сфери філософії історії. У літературі нерідко наголошується значимість співвідношення “великої” історії і “малої” повсякденності для осмислення людиною сенсу своєї долі. Відзначається, що “усвідомлення історичного масштабу свого життя розширює часовий обрій особистості”, формує “переживання культурно-історичної значимості власних ідей, дій, вчинків” [Головаха, Кроник, 1984: с. 162]. Якщо говорити абстрактно, то це, ясна річ, правильно. Але коли негативна історична подія (а будь-яка історична подія породжує більш-менш сильні *негативні конотації* — *тепер* я наполягаю на цьому) відбувається в безпосередній близькості від долі людини, цінність “великої” історії, тривалої часової перспективи знижується, навіть нівелюється. Особливої значущості набувають або “дрібниці”, що відбуваються зараз, або ностальгічні спогади про прикрашене минуле.

Емоційно-ціннісне ставлення до події. Переважна більшість респондентів від початку оцінювала події як негативні, а мірою розвитку подій рівень їхнього негативізму підвищувався. Двоє респондентів недооцінили серйозний характер подій, вони сприймали захоплення будинку СБУ іронічно, те, що відбувалося, здавалося їм якоюсь грою, клоунадою: “Одразу я не осягнула масштабів події. ... Хтось сказав, що буде війна, я посміялася. ... Будинок захопили, але для мене це було лишень черговим мирним мітингом”; “Спочатку всерйоз не сприйняла, сприйняла як шоу. Клоуни вирішили пограти...”

У відповідях респондентів, які негативно оцінювали те, що відбувається, переважали такі характеристики своїх емоційних станів: “тривога за долю міста; у травні — червні була надія на ... розв’язання конфлікту мирним шляхом; у липні прийшло усвідомлення того, що добром це не закінчиться”; “згодом занепокоєння змінилося відчуттям скерованості й злої волі”; “тривога наростала, і виникало відчуття, що це події багатоаспектні, вони мають кілька рівнів осмислення”.

25 респондентів від самого початку не очікували від подій нічого доброго; у перебігу подій їхні побоювання лише підтвердилися й посилилися, при цьому двоє респондентів розгледіли в подіях також елементи позитивного змісту. Втім, “позитив”, який у них вбачався, належить до абстрактних міркувань, що переходять в царину філософії історії: “Я можу знайти позитивні сторони в тому неприємному і негативному процесі, що має місце сьогодні. Наприклад, будь-яка війна веде до розвитку технологій, до більшої визначеності в суспільстві”. Позицію деяких акторів можна позначити як “чума на обидва ваші дома”. Як приклад можна навести таку думку: “От, будь ласка: людина похилого віку все своє свідоме життя працювала на благо країни, не займалася політикою, виховувала дітей, як-то кажуть, не висувалася, не притягалася. ... В її будинок влучає снаряд, не має значення, чий і з

якого боку. І літня людина залишається без даху над головою і без жодних засобів на існування. ... І що вона має сказати? “Дякую, панове президенти”. Щось я дуже сумніваюся, що можна буде від неї таке почути”.

Загальний емоційний настрій, що пролунав у відповідях наших респондентів, цілком вписується в результати всеукраїнського опитування, проведеного наприкінці липня 2014 року Українським інститутом соціальних досліджень спільно з Інститутом економіки і прогнозування НАН України. Згідно з даними зазначеного дослідження, близько 60% опитаних перебували в стані невтіми стосовно подій на Донбасі, не розуміли або не зовсім розуміли сенс того, що там відбувається. Зазначені чинники породжували невпевненість, тривожність [Балакірева, Дмитрук, 2014: с. 136].

Практично всі актори побоювалися погіршення ситуації, й усі відзначають, що їхні побоювання справдилися. Найчастіше у відповідях респондентів стосовно побоювань звучали такі формулювання: “боялася за життя близьких”; “боявся за сім’ю, за дітей”; “боявся, що буде гірше”; “тваринний жах під бомбуваннями”. Побоювання деяких акторів виходять за рамки їхнього особистого й сімейного життєвого світу. Зокрема, висловлювалися побоювання “придністровського сценарію”: того, що “місто буде стерте з лиця землі”; “що в мене заберуть мою батьківщину”. У побоювання деяких респондентів влітається прагнення осмислити неприємну для них суть подій: “боявся повного хаосу, але він виявився керованим”; “таке відчуття, ніби все це комусь дуже подобається”; “якщо конфлікт затягується, значить, комусь це потрібно”.

Якщо побоювання респондентів більш ніж справдилися, то, відповідно, очікування не збулися. Тут спостерігаємо явно виражену фрустрацію. Наведу характерні варіанти відповідей щодо очікувань: “очікувала, що це просто колотнеча, яка швидко скінчиться”; “очікував, що все це швидко закінчиться, що влада зможе швидко з цим упоратися”; “я очікувала швидшого розв’язання цих подій і більш мирного розв’язання... Змінилися мої очікування, бо я бачу, що жодного близького розв’язання цього конфлікту не передбачається і що конфлікт як мінімум на роки”.

Цікаво, що чимало акторів навесні й навіть влітку 2014-го сподівалися на швидке розв’язання конфлікту. Тут жителі Донбасу не оригінальні: наприкінці липня 2014-го більшість українців були впевнені, що конфлікт не буде тривалим. Майже 60% вважали, що він триватиме не більш як півроку, 21,6% відводили конфлікту один-два місяці [Балакірева, Дмитрук, 2014: с. 128]. У перебігу нашого опитування такі очікування пролунали у відповідях десяти респондентів. Моментом руйнування надій або, принаймні, розчарування є кінець літа — початок осені 2014-го.

На мій погляд, особливий інтерес становить одне з міркувань про динаміку надій і розчарувань. У ньому можна углядіти перехід від соціальної психології до метафізичних глибин людського Я: “Я досі переконаний, що якби по обидва боки під тиском емоційного збудження не приймалися якісь рішення, котрі загострювали ситуацію, тоді ще в самому початку це могло б закінчитися більш м’якими речами, і, можливо, такого конфлікту не було б. ... Я ще більше переконуюся, що кожна розумна людина має бути готовою до великих доз істини”.

Більшість акторів відзначають зміну стосунків із родичами, друзями та знайомими у зв'язку з тим, що відбувається, нерідко досить радикальну. Також спостерігається зміна ставлення до місцевої та київської влади, до інших країн, особливо до Росії. “Війна підірвала привабливість Росії як можливого вектора інтеграції, зробила “реванш” проросійських сил в Україні неможливим без фундаментальних соціально-політичних потрясіннь” [Порядок и хаос, 2016: с. 77]. Підтвердженням цієї тези можуть слугувати висловлення окремих респондентів: “Раніше Росія розглядалася як братня держава, брати-слов'яни, спільне коріння, спільні інтереси, родичі, зв'язки тощо. Сьогодні, на жаль, це ставлення змінилося на відчуженість”. “Росія почала викликати моє роздратування в різних аспектах. Мене навіть стали дратувати російські товари, російська музика. ... Мені раніше подобався російський спецназ, я любила фільми про війну, про підготовку російського спецназу. ... Але після того як усе це стало відбуватися в безпосередній близькості від мене, я, природно, розлюбила російський спецназ”.

Свідомість більшості акторів радикалізувалася, вони стали нетерпимішими і категоричнішими. 18 респондентів певні, що луганські події зробили їх більш категоричними. Четверо респондентів заперечують зростання категоричності, а шестеро кажуть, що стали толерантнішими: “намагаюся бути більш терпимим і терплячим. Треба залишатися людиною”; “став менш категоричним і намагаюся враховувати думку кожного, зрозуміти його аргументацію”.

Радикалізація свідомості й поляризація оцінок, як уже зазначалося, призводить до розриву усталених соціальних зв'язків, у тому числі родинних. Такий розрив констатують двадцять респондентів, семеро кажуть про відсутність розриву, відповіді двох невизначені, й лише один констатує поліпшення стосунків з близькими.

Деякі респонденти намагаються пояснити розрив відносин, зрозуміти, можливо, деякою мірою виправдати поведінку тих, хто “по той бік барикад”. “Чимало знайомих опинилися по той бік барикад. З ними стосунки змінилися. Тобто вони бачили в цих подіях перспективу самореалізації... у тому числі для влаштування особистого життя”.

Своєрідний варіант розриву/зближення соціальних зв'язків знаходимо в такій відповіді: “Ще більше зблизився із самостійно мислячими людьми. Віддалився від тих, хто мислить примітивно (дурнів), незалежно від їхнього формального освітнього цензу і соціального статусу”.

Можна сказати, що загальну позицію практично всіх респондентів виражає стисла відповідь: “Ставлення змінилося до всіх абсолютно. Більше негативу від них усіх”.

Суб'єктивні та об'єктивні чинники події. Залученість у подію. Як уже зазначалося, серед тридцяти опитаних нами респондентів 22 є спостерігачами, 8 — учасниками. Грань між спостерігачами й учасниками ми встановили так: під *участю* малася на увазі будь-яка позиція актора в структурі події або подієвому ланцюгу, що передбачає з його боку принаймні мінімальне вольове зусилля, яке виявлялося в дії, спрямованій на зміну поточної ситуації. Мінімальний рівень участі — одна дія, максимальний — постійна діяльність.

Гадаю, явна диспропорція в кількості спостерігачів та учасників серед респондентів сама по собі показова і деякою мірою відображає особливості луганської ментальності довоєнного та воєнного часу. Серед луганських “емігрантів” (тобто людей, деякою мірою ангажованих) було не так просто знайти учасників подій.

Основні варіанти виправдання своєї бездіяльності у респондентів такі (тут сума відповідей може перевищувати 22, бо деякі респонденти називають дві причини): вік або стан здоров'я; заглибленість в сімейні справи; службове становище; ворожість до всякого роду деструктивних дій; розуміння марності будь-якої дії, небажання бути маріонеткою; “я за натурою спостерігач”. Троє респондентів залишили це запитання без коментарів.

Траплялися вельми яскраві відповіді, іноді експресивні, іноді рефлексивні: “хотілося б померти своєю смертю у себе в ліжку”; “спершу... я сподівався, що здоровий глузд візьме гору, ми все ж таки на початку XXI століття... потім уже було пізно про щось говорити”; “сказати, що не брала участі не можна, адже як спостерігач я приходила на мітинги і туди, і туди”. В останній відповіді відзначимо усвідомлення актором неможливості цілком споглядальної позиції у соціальному житті. Власне, не брати участі в соціальних процесах, в які ти залучений, не можна. Спостереження — теж участь.

Що стосується учасників подій, то варіанти пояснення ними своїх мотивацій такі: бажання покласти край свавіллю; усвідомлене прагнення реалізації певного геополітичного вибору. Деякі актори просто обмежуються констатацією своєї активності, без жодного обґрунтування. Мабуть, соціальна активність є органічною для них. Найяскравіше формулювання знаходимо у відповіді: “я не знаю, як по-іншому вчинити”. Наведу також сильне й екзистенціально насичене обґрунтування своєї поведінки: “Для мене батьківщина — це як дівчина. Припустімо, ви йдете вулицею з вашою дівчиною. Якщо навіть вона не дуже добра, не дуже вродлива, може, вона вас у чомусь розчарувала, але це ваша дівчина. І якщо на неї нападуть хулігани, ви маєте її захищати попри все”.

Деякі респонденти наголошували, що рівень їхньої участі в подіях змінювався залежно від ситуації, а саме: інтенсивність дій протилежної сторони викликала підвищення їхньої власної активності: “Будь-яка дія породжує протидію. Чим більше виставляли проти нас, тим більше діяли ми”; “Мірою розширення, експансії подій я брав дедалі активнішу участь у них. Загалом моя участь у подіях підсилювалася разом із посиленням інтенсивності та розмаху подій”.

Ці відповіді потребують глибшого осмислення. Можливо, тут проглядається така закономірність: у соціально активних акторів сила протидії зростає пропорційно силі подієвого впливу, натомість у соціально пасивних — зменшується пропорційно силі впливу. Звісно, підтвердження чи спростування висловленої гіпотези потребує окремого дослідження.

8 респондентів певні, що від дій акторів, у тому числі від їхніх власних, перебіг подій не залежав або залежав незначною мірою. Вони покладають відповідальність за перебіг подій на керівництво області та країни — на їхні дії й бездіяльність.

Деякі респонденти висловлювали особливу думку про детермінувальні чинники подій, зокрема, що перебіг подій суттєво залежав від “фінансових вливань”, іноземних держав і від олігархів; ішлося про “потоптання” ролі особистості в історії впродовж луганських подій”. Особливий інтерес становить точка зору, згідно з якою: “відбулася повна дискредитація цивілізованих технологій розв’язання конфліктів на початковому етапі й на найвищому рівні. Це призвело до різкої ескалації конфліктних подій на місцях”.

Назагал для спостерігачів подій більш характерним було наголошування, так би мовити, “непереборності” об’єктивних (у сенсі незалежних від них) чинників подієвості. Учасники зрештою розуміють, що перебіг подій значною мірою залежить від дій акторів, зокрема — від їхніх власних дій. Отже, якби вони діяли інакше, особливо на початку ланцюга подій, то подальші ланки цього ланцюга могли б скластися зовсім по-іншому. Спостерігачам, своєю чергою, притаманне прагнення самовиправдання, вони обґрунтовують свою пасивність переконанням у власному безсиллі перед зовнішніми чинниками подієвості.

Цікаво, що лишень троє респондентів відчувають провину за те, що трапилося (двоє з них є учасниками подій, один — спостерігачем). Кожен із них вважає, що саме він особисто не зробив усього можливого для запобігання небажаному розвитку подій.

Як показують дані соціологічного моніторингу, що проводився Інститутом соціології НАН України на початку 2016 року, 55% жителів України не вважають, що вони несуть бодай якусь відповідальність за нинішню ситуацію в країні. Часткову відповідальність за те, що відбувається, згодні перебрати на себе майже 30% респондентів [Порядок и хаос, 2016: с. 74]. Таким чином, склалося враження (можливо, хибне), що жителі Донбасу ще більшою мірою схильні заперечувати, причому надто категорично, свою відповідальність.

Напевно, відсутність рефлексії особистої провини серед спостерігачів подій є цікавим соціально-психологічним феноменом. Тут потрібні подальші дослідження, покликані, зокрема, виявити, наскільки ця відсутність рефлексії виявляється природним процесом, зумовленим підсвідомими механізмами психіки, а наскільки — штучним, свідомо зведеним екраном мозахисту.

Роль випадковостей у подіях. Цей смисловий блок тісно пов’язаний із попереднім. Особливо це стосується запитання про співвідношення об’єктивних і суб’єктивних чинників подій і запитання про зумовленість подій.

Позицію п’ятнадцяти респондентів щодо напередвизначеності можна позначити як “радше так, ніж ні”; один вважає, що “радше ні, ніж так”. Четверо респондентів оцінюють перебіг подій і їхні результати як наперед визначені. Четверо респондентів заперечують визначеність наперед, при цьому відповіді двох із них дещо суперечливі. Шестеро респондентів вагалися з відповіддю на дане запитання або ухилилися від відповіді. Не проглядається істотної відмінності в оцінках зумовленості подій між спостерігачами й учасниками подій.

Двоє із чотирьох респондентів, котрі заперечували напередвизначеність подій, вдаються до пояснень, що знижують категоричність їхніх відповідей. В одному випадку зазначено: “події були не визначені наперед, але передбачувані”. В іншому респондент сам фіксує суперечливість своєї позиції. З одного боку, вказано на те, “що людина має можливість впливати на події, що відбуваються навколо неї й учасником яких вона є”. З іншого боку, маємо самоідентифікацію в якості фаталіста.

Щодо запитання про роль випадковостей респонденти продемонстрували неабияку єдність, мабуть, найбільшу порівняно з відповідями на інші запитання. Лише двоє оцінили роль випадковостей як “велику” і “дуже високу”, причому один із них — спостерігач, другий — учасник подій. Більшість опитаних (21 респондент) або певні, що роль випадковостей “мізерна”, або в принципі заперечують роль випадковостей. Останню точку зору висловили восьмеро осіб, або в нейтральних формулюваннях (“нульова”, “наближається до нуля”), або в доволі експресивних (“жодних випадковостей”, “випадковостей не буває”). Позицію п’яти акторів можна позначити як особливу думку; двоє вагалися з відповіддю.

У цьому запитанні також не проглядається істотної відмінності в оцінках між спостерігачами й учасниками подій.

Можна помітити елементи деякої суперечливості свідомості акторів при зіставленні їхніх відповідей стосовно зумовленості подій, ролі випадковості та суб’єктивного чинника. Цікаво, що ця суперечливість куди більшою мірою властива учасникам, ніж спостерігачам.

Наприклад, з одного боку, один з учасників подій доволі різко заперечує напередвизначеність подій, з іншого боку — не менш категорично заперечує роль випадковостей: “випадковостей там абсолютно не було”. Ще в низці відповідей визнається визначеність подій наперед. Разом із тим роль випадковостей оцінюється як “дуже висока”. Хоча, здавалося б, висока ймовірність випадковостей знищує напередвизначеність. Напевно, цю суперечність можна розв’язати таким чином: респондент наполягає на напередвизначеності саме початку подій, але не подальшого перебігу їх.

Найімовірніше, напередвизначеність в такому разі означає найвищий рівень підготовленості. Утім, подальший перебіг подій певною мірою залежить від дій акторів. На користь такого трактування свідчить таке пояснення ролі випадковостей учасником опитування: “Коли суспільство чи соціальна група перестає у своїх взаємовідносинах керуватися певними правилами, випадковості зростають”.

Значно вищий рівень суперечливості спостерігаємо в оцінках напередвизначеності та випадковостей у перебігу подій серед учасників: четверо дали суперечливі відповіді, причому троє — вочевидь двоякі. Водночас серед спостерігачів лише один дав суперечливу відповідь.

Можна запропонувати таку гіпотезу для пояснення більшої суперечливості свідомості учасників порівняно зі спостерігачами в плані співвідношення напередвизначеності, випадковості та дій суб’єктів у подіях. Спостерігач — це лише спостерігач. Він відсторонений від подій і не відчуває відповідальності за їхній результат. (Ми пам’ятаємо, що тільки один спостерігач відчуває провинку за свою недостатню активність.) Натомість учас-

ник причетний до подій. Якщо він боровся на боці переможених, йому потрібно якимось пояснити, виправдати, обґрунтувати поразку. Беручи участь у подіях, він чудово бачить, що від його дій, від дій його соратників щось залежить. Але зрештою їхні зусилля не увінчалися успіхом. Тоді як обґрунтування невдачі виникає мотив нездоланної сили обставин, детермінованості та, якщо завгодно, долі. Ясна річ, висловлена гіпотеза також потребує верифікації.

Роль інформації та дезінформації у сприйнятті події. Як зазначають фахівці Інституту стратегічних досліджень “Нова Україна”: “Особливу роль у ситуації “замороженого конфлікту” відіграли ЗМІ всіх його сторін, що сформували і закріпили в суспільній свідомості “мову війни”” [Порядок и хаос, 2016: с. 74]. Дані нашого дослідження цілком підтверджують таку оцінку. Якби довелось стисло, але чітко схарактеризувати вплив як російських, так і українських ЗМІ на перебіг конфлікту, я б обрав такі епітети: “лиховісний”, “руйнівний”, “убивчий”.

Як основне джерело інформації про політичне життя регіону, України та про міжнародну обстановку респонденти називали інтернет (21), телебачення (10), ЗМІ (5) (без диференціації, але один із них вирізняв радіо); 8 одержують інформацію, головним чином, від друзів, родичів і співробітників, 3 респонденти одержують інформацію особисто, причому один із них віддає перевагу безпосереднім спостереженням, а двоє є працівниками інформаційної сфери. (Тут сума відповідей перевищує 30, оскільки можна було називати кілька джерел.)

Понад половину респондентів (18) визнають вплив одержуваної ними інформації на сприйняття подій, п’ятеро з них оцінюють цей вплив як істотний. Шестеро респондентів невисоко оцінюють міру впливу інформації, а четверо взагалі заперечують такий вплив. Двоє респондентів вагалися з відповідями.

Для опису впливу інформації респонденти найчастіше використовували такі характеристики, як: “сумнів”, “розчарування”, “дратувала”, “дратувала брехня”, “радикалізувала”, “посилювала негативне сприйняття”.

На запитання про розрізнення правдивої та брехливої інформації відповіді розподілилися так. Більшість респондентів (20) з достатньою впевненістю говорять, що вони відрізняли правду від брехні; п’ятеро вагалися в цьому розрізненні (їхні формулювання: “не дуже”, “не завжди”, “деякою мірою”); троє вважають, що відрізнити правду від брехні дуже важко і “майже неможливо”; один респондент не відповів, позицію ще одного можна позначити як особливу думку.

Розрізнення правди та брехні здійснювалося переважно шляхом зіставлення інформації із різних ЗМІ та порівняння інформації ЗМІ зі спостережуваними фактами, при цьому іноді наголошувалася важливість поєднання спостереження із самостійним аналізом.

Неоднозначні й, можна сказати, повчальні міркування про труднощі в розрізненні правди та брехні знаходимо у відповідях активних учасників подій: “Люди вірять у найнеймовірніше. А якщо скажеш правду — люди не вірять”; “Найважливіше правило: не вір тому, чого сам не бачив. І навіть

іноді не вір тому, що ти бачиш”. Отже, пропагандистська брехня не всесильна. Іноді вона породжує гіперкритицизм.

В одній із найвиразніших відповідей істина пограничної ситуації відкидає банальне розрізнення правди та брехні в структурі повсякденності: “Неможливо відрізнити правду від брехні... Коли ти сидиш під обстрілом, правда для тебе — це те, що ти перебуваєш в небезпеці, а джерело цієї небезпеки для тебе не важливе. Був випадок, коли ми з чоловіком їхали в автобусі, що проїжджав перехрестя, де “Макдональдс”. І туди в ту мить потрапила міна, й нас у той момент врятував водій... Я сиділа за водієм і бачила все попереду, а чоловік сидів позаду й дивився у вікно. Він побачив, що в тому місці, де збиралися проходити люди, всі вони були мертві. Я ж побачила, що сиплеться листя і падають люди... У той момент правда тебе не тішить, навіть якщо ти відрізняєш її від брехні. У такому стані є лише одна правда: та, що стосується твого виживання... Не важливо, чи відрізняєш ти правду від брехні. Тобі в таку мить не важливо, чий снаряд у тебе летить — тобі треба вижити”.

Утім, наш загальний висновок щодо смислового блоку ролі інформації в сприйнятті подій не буде песимістичним. *Інформаційна війна нищівна, але не всесильна. Вплив високопрофесійної маніпулятивної пропаганди на людську свідомість вельми деструктивний, але не смертельний. Наполегливість людського розуму здатна перемогти найвитонченішу пропаганду.*

Подія і повсякденне життя. Світ подієвості зазвичай протиставляють світові повсякденності. Навіть у повсякденному плині життя подія — це те, що “випирає” з її гладкого плину, те, що порушує її розмірену течію. Не тільки в обивательській, а й у свідомості гуманістів новітнього часу історична подієвість сприймається як щось загрозливе для цінностей “маленької людини”, вороже повсякденним турботам “простих гарних людей” і навіть як таке, що несе загибель.

Стосовно луганських подій це, поза сумнівом, слушно. Гадаю, що це буде слушним і щодо інших подій “великої” історії. Луганські події спонукають позитивно поставитися до інтенцій дегероїзації історії. Можна констатувати, що безпосередня близькість до історичних подій змінила світогляд автора цих рядків не меншою мірою, ніж світогляд його земляків.

Тема “подія і повсякденність” вельми широка, і автор, ясна річ, не претендує на її всебічний аналіз і зосереджує свою увагу на трьох аспектах цієї теми: вплив подій на теми розмов, вплив подій на сприйняття погоди і вплив подій на інтимне життя акторів.

Події, поза всяким сумнівом, визначали тематику повсякденних розмов. Під час і після подій більшість респондентів (21) говорили головним чином про політику, зокрема у вісімнадцяти з них теми розмов концентрувалися навколо подій, причому п’ятеро із цих вісімнадцятьох переважно обговорювали конкретні способи розв’язання проблем, заданих подією. Типові відповіді тут такі: говорили “про події та прогнози на майбутнє”, “про можливість припинення конфлікту”, “про хибну політику”, “бухливо обговорювалися події”.

Теми розмов десяти акторів концентрувалися навколо сім’ї та близьких: їхніх доль, майбутнього і минулого. Типові відповіді тут такі: “про долю і про майбутнє близьких”, “намагалася не говорити того, що могло зашкодити

мені та сім'ї”, “про приємні дрібниці в минулому”. Останній варіант цікавий тим, що він виявляє прагнення акторів відволіктися від подій, якимось дистанціюватися від їхньої жахливої реальності, наприклад: “намагалися відволіктися від цих подій”. Загалом настрої респондентів можна вважати варіантом “настроїв щоденного виживання”, наявність яких констатують сучасні українські соціологи. Небажання й відсутність можливості говорити й думати про майбутнє призводить до звуження обр'ю осмисленої соціальної взаємодії до рамок найближчого сімейного або сусідського оточення [Порядок и хаос, 2016: с. 81].

Запитання про погоду ми сформулювали у зв'язку зі значним впливом погодних умов на події світової історії, особливо на батальні й пов'язані з масовими діями акторів (битви, починаючи з давнього світу й аж до ХІХ століття; злива біля будівлі паризької ратуші 27 липня 1794 року під час Термідоріанського перевороту).

Дані нашого опитування дають підстави констатувати явну тенденцію зниження впливу погодних умов на перебіг подій, принаймні зниження їхнього впливу на сприйняття подій. Сімнадцять респондентів стверджують, що погода ніяк не впливала на сприйняття подій, при цьому вони пам'ятають, якою була погода. Для двох респондентів погода настільки не важлива, що вони навіть не пам'ятають, якою вона була навесні — влітку 2014-го.

Дев'ять респондентів відзначають вплив погоди на сприйняття подій. При цьому двоє з них уточнюють, що цей вплив був суто фізіологічним, головним чином пов'язаним із браком води під час спеки: “Добре пам'ятаю жахливу спеку під 50 градусів — і ні краплі води в місті. І як по цій спеці доводилось під обстрілами артилерії ходити по воду за три кілометри”.

Шестеро респондентів говорять про психологічний вплив погоди: “Погода загострювала моє сприйняття подій”; “у квітні, травні та червні була дуже дощова погода [наскільки я пам'ятаю, це не так. — О.Є.] ... наганяла тугу й гіркоту”. Особливо яскраву відповідь наведу розгорнуто: “Під час дощу не стріляли, під його покровом панувала тиша, панував спокій. Проте коли йшов дощ, я не могла позбутися нав'язливої думки про те, що природа оплакує загиблих людей і дурнів, котрі розв'язали війну”.

В одного респондента, який вирізняється підвищеною релігійністю, знаходимо особливу думку, дуже яскраву і незвичну: “Холодна, із сильним шквальним вітром і тривалими дощами, погода явно була проти й передрікала людям сльози і скорботи”. З усією відповідальністю можна стверджувати: літо 2014-го було одним із найспекотніших і найбільш посушливих у Луганську за останні років двадцять. Щоправда, за рік, 25 червня 2015 року на Луганськ справді налетів короткочасний шквальний вітер. Він зігнув хрест на соборі св. Петра і Павла в Кам'яному броді, а також повалив алею блакитних ялин перед фасадом будинку СБУ. Звісно, охочі можуть углядіти в цьому шквалі містичний смисл, але він стався набагато пізніше за події 2014 року. Тоді вже діяло перемир'я, місто не обстрілювали, городяни поверталися до мирного життя. Напевно, такого роду “спогади” є ще одним доказом разючої суб'єктивності інсайдерів, особливо вірян, при сприйнятті об'єктивної реальності подій. Власне кажучи, сама об'єктивність цієї реаль-

ності має бути поставлена під питання, адже ми ніколи не маємо справу із самою подією, але завжди — з подією, побаченою крізь екран свідомості.

Стосовно впливу подій на інтимне життя акторів відповіді розподілилися так: дев'ять респондентів заперечують такий вплив, один вважає, що його інтимне життя не дуже змінилося, шестеро відмовилися відповідати на це запитання, чотирнадцять підтверджують вплив подій на їхнє інтимне життя.

З-поміж респондентів, які фіксують зміни, четверо пояснили, що події інтимного життя стали відбуватися рідше, двоє з них уточнюють: “рідше, але емоційно насиченіше”. В одного респондента інтимне життя “абсолютно не змінилося”. Наведемо й додатковий коментар: “Статус чоловіка змінився для мене. Раніше чоловік був для мене — це стабільність у сім’ї. Зараз чоловік — це трохи воїн. Сексуально обрала би не бізнесмена, а людину у формі”.

Що ж, цілком логічно й доволі передбачувано. Якщо нинішня ситуація триватиме, то в наше життя знову прийде “людина з рушницею”. Якою вона буде і як надовго оселиться в нашому домі? Це тема окремого дослідження.

У деяких випадках заглибленість в події здатна не тільки підсилити, а й навіть змінити відчуття національної ідентичності актора. Серед наших респондентів така зміна відбулася у трьох випадках.

На мій погляд, вельми повчальним є “волення душі” респондента, який змінив українську ідентичність на російську: “Хоч я спочатку був за Україну і на місцевому референдумі голосував за єдину Україну, але думка різко помінялася після того, як Україна почала бомбардувати Луганськ. Стільки людей загинуло, ні в чому не винних, стільки було зруйновано будинків, заводів, магазинів, одне слово, інфраструктура була зруйнована. І своєї думки я дотримуватимуся, хоч там що на території України казатимуть про нас: що ми терористи, сепаратисти, бандити, що в нас немає роботи, що ціни скажені. ... Так, нам зараз нелегко, але ми прорвемося”.

Вагання наступного респондента щодо своєї ідентичності мають екзистенціальний характер: “Мені дуже дорога Росія — країна моїх улюблених поетів і моєї улюбленої мови. ... Проте більшість моїх близьких була налаштована за Україну, і я, розуміючи, що це ближче до об’єктивності, приєдналася до них. Утім, я була ні там, ні тут, адже прихильникам обох сторін говорила прямо, що не поділяю їхніх позицій, особливо коли вони раділи успіхам вояків, що для мене означало торжество *ніщо*, смерті. З цього всього випливає, що я хоч і вважала себе в той час україркою, але все одно нею не була. Я перебувала саме на межі буття україркою і буття росіянином, не в змозі здійснити цей мерзотний вибір”. Напевно, найкращим коментарем тут буде “без коментарів”.

Висновки

З цілком зрозумілих причин висновки мають попередній характер. Більшість респондентів усвідомлюють те, що відбувається, як єдине ціле: або як одну подію, або як ланцюг пов’язаних подій. Головним чинником, що конститує цілісність події/подієвого ланцюга, вони вважають єдність за-

думу, плану, здійснюваного в реальній подієвості. Об'єктивна детермінація подій як чинник їхньої єдності відходить на другий план.

Гіпотеза про спотворення хронотопічних параметрів події у свідомості акторів не дістала підтвердження. Близько половини респондентів заперечують феномен стискання/розтягування часу в кульмінаціях подій. Разом із тим можна говорити про трансформацію сприйняття “великого” часу крізь оптику поточних подій. Віддалене минуле забарвлюється в ностальгічні тони, віддалене майбутнє — у тривожні.

Події, без сумніву, радикалізують свідомість акторів. Оцінки їх поляризуються, стають категоричнішими. Але деякі актори, навпаки, стають більш толерантними, усвідомлюють необхідність розуміння точки зору *Іншого*. У більшості випадків близьке й далеке соціальне оточення чітко поділяється на “наших” і “не наших”, на “друзів” і “ворогів”. Світ постає в образі барикади.

Емоційно-ціннісне ставлення до події характеризується високою інтенсивністю. Події сприймаються переважно негативно, незрідка — різко негативно. В поодиноких випадках активні учасники подій сприймають те, що відбувається, як найвищою мірою позитивне, як “горно” духовно-морального очищення суспільства.

Динаміка очікувань коливається від надії до розчарування залежно від перебігу та результатів подій. Часто-густо спостерігається різка фрустрація, зумовлена незбігом очікувань і результатів подій, причому ця фрустрація властива обом сторонам протистояння.

Більшість інсайдерів відрізняється соціальною пасивністю. Вони намагаються “піти”, “сховатися” від подій. Свою неучасть в подіях інсайдери найчастіше обґрунтовують заглибленістю в сімейно-побутові проблеми. Пріоритет сімейно-родинних цінностей — це свого роду індульгенція, що дає право інсайдерів не брати участі в подіях. Також інсайдери виправдують “втечу від подій” станом здоров'я, тим, що спрямувати перебіг подій в належне річище — це справа влади, невірою в можливість щось змінити, апріорною безсенсовністю політичного життя. У переважній більшості випадків вони не відчувають провини за те, що сталося, і зводять у своїй свідомості потужний екран самовиправдання.

Відчуття провини здебільше притаманне активним учасникам подій. Іноді воно набуває форми самокатування: актор вважає, що недостатньо активно протидівав антагоністичній стороні, “зробив не все, що міг”. Учасниками подій виявляються люди, від початку високомотивовані, з активною життєвою позицією, ті, для кого світ політики й раніше був значущим, іноді дуже значущим. Міра їхньої участі в подіях зростає пропорційно силі впливу протиборчої сторони.

Більшість акторів заперечують, незрідка категорично, роль випадковостей у подіях. Відповідно до цього більшість характеризують перебіг і результати подій як наперед визначені. При цьому іноді спостерігається суперечність в оцінках співвідношення детермінованості та випадковості: визнаючи напередвизначеність, людина водночас високо оцінює роль випадковостей; в інших випадках, спростовуючи напередвизначеність, разом із тим заперечує випадковість. Роль випадковостей більшою мірою заперечує

чується на рівні керівництва і планування подій. Учасники подій виявляють більшу суперечливість порівняно зі спостерігачами при оцінюванні співвідношення напередзаданості перебігу подій і впливу дій акторів на цей перебіг.

Майже всі актори визнають суттєву роль інформації у сприйнятті подій. При цьому чимало акторів визнають, що відрізнити правду від брехні важко, а іноді й неможливо. Утім, попри разючі успіхи маніпулятивних технологій понад половину респондентів наполягають на можливості такого розрізнення. Учасники подій більшою мірою впевнені у своїй здатності протистояти дезінформації, ніж спостерігачі. Основними способами розрізнення правди та брехні актори вважають порівняння й аналіз даних із різних інформаційних джерел, зіставлення інформації, отриманої зі ЗМІ, з особистими спостереженнями і власне особисті спостереження. Високий рівень дезінформації по обидва боки викликає в деяких акторів гіперкритицизм стосовно будь-якої інформації ЗМІ й навіть щодо особистих спостережень.

Події справляють суттєвий вплив на повсякденне життя акторів. В активних учасників вони кардинально змінюють його. Спостерігачі виявляють тенденцію “сховатися” у повсякденність від руйнівної сили подій, але ця тенденція далеко не завжди вінчається успіхом. При цьому у свідомості деяких акторів реалії повсякденного життя істотно спотворюються крізь призму подій.

Загалом події: а) пригнічують; б) радикалізують; в) мобілізують; г) спотворюють свідомість і поведінку акторів та інсайдерів.

Джерела

Балакірева О.М. Оцінки населенням України АТО на Донбасі / О.М. Балакірева, Д.А. Дмитрук // Український соціум. — 2014. — № 3(50). — С. 128–137.

Головаха Е.И. Психологическое время личности / Е.И. Головаха, А.А. Кроник. — К.: Наук. думка, 1984. — 208 с.

Порядок и хаос: новые вызовы для украинского государства и общества // Збірник доповідей Інституту стратегічних досліджень “Нова Україна” за 2016 рік; ч. 1. — Кіровоград: ТОВ “Імекс-ЛТД”, 2016. — С. 60–106.